

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

М. Ф. КОТЛЯР (Київ)

Останній князь дружинної Русі

Варто погодитися з недавно висловленою думкою, що Давньоруська держава доби формування (кінець IX — межа X й XI ст.), яка склалася в родоплемінному суспільстві, мала дружинну форму¹. Бо панівна верства такої держави була представлена верхівкою дружини. Апарат управління протягом довгого часу складався з дружинників, які збирали данину й здійснювали судові функції.

Найбільш яскравим руським володарем дружинної доби був Святослав Ігоревич (964—972 рр.). Літопис малює ідеальним дружинним князем його сина Володимира. Дружинна доба в історії Київської Русі якраз і завершилася в часи князювання останнього (978—1015 рр.). Тому наступник Володимира на київському столі Ярослав виступає на сторінках джерел вже як князь нової, ранньофеодальної доби. Тим не менше, поруч з ним жив і діяв останній релікт дружинних часів — його брат Мстислав.

Не існує, мабуть, у давньоруській літературі тексту, знаменитішого, ніж урочистий зачин "Слова о полку Ігоревім": "Помяшеть (Боян. - М. К.) бо рече / първых времен усобице./ Тогда пушашеть 10 соколовъ на стадо лебедей: / который дотечаше, / та преди песнь пояше / старому Ярославу, / храброму Мстиславу, / иже зареза Редедю пред пълкы касожьскими, / красному Романови Святъславличю"². В цьому тексті названо двох видатних персонажів давньоруської історії XI ст.: Ярослава Володимировича Мудрого і його брата Мстислава Тмутороканського. Третім згадано мало примітного князя Романа, онука Ярослава Мудрого і сина Святослава, рідного брата сумно уславленого в літописах Олега, прозваного у "Слові" "Гориславличем". На мій погляд, до зачину "Слова" Роман потрапив лише завдяки спорідненості з "тіньовим" героєм цієї пам'ятки Олегом і, може бути, ще й тому, що він сам княжив у Тмуторокані (посаджений там батьком між 1073 і 1076 рр., забитий союзниками-половцями 1079 р.).

Адже Тмуторокань неодноразово згадується в "Слові о полку Ігоревім": "Ступаеть (Олег "Гориславич". — М. К.) в злат стремень в граде Тмуторокане"; "поискати града Тмутороканя"; "дорискаше до кур Тмутороканя"; "Тмутороканський бльван"... Здається, ця незвичайна увага співця "Слова" до закутної Тмуторокані пояснюється насамперед тим, що в ній княжив і пережив чимало яскравих пригод Олег "Гориславич". Та, як мені здається, чималу роль у цьому відіграв ще один колоритний персонаж пам'ятки — Мстислав Ярославич.

Уперше Мстислава згадано на сторінках "Повісті временних літ" у розповіді про адміністративну реформу Володимира Святославича, вписаний до цього літопису під дуже умовним 988 р. Характерно, що у первинній оповіді про розміщення князем синів у різних містах Давньоруської держави ім'я Мстислава чомусь не назване. Воно з'являється в її продовженні, де йдеться про переведення синів з одного стола на інший по смерті Вишеслава: "Умершю же старейшему Вышеславу Новегороде; посадиша Ярослава Новегороде, а Бориса — Ростове, а Глеба — Муроме,

Святослава — Деревех, Всеволода — Володимери, Мстислава — Тмуторокани³. Важко сумніватися в тому, що при першому розподілі нащадків по містах Русі Володимир брав до уваги їхнє фізичне старшинство. Однак воно було порушене вже при першому їх переміщенні після кончини Вишеслава, — бо до престижного Новгороду Великого було переведено не наступного за часом народження після Вишеслава Ізяслава, а Ярослава. Ми не знаємо, який стіл спочатку одержав Мстислав. Тим більше, що час його появи на світ досі залишається невідомим, — так само, як й ім'я його матері.

Свідчення єдиного джерела — "Повісті временних літ" з цього приводу суперечливі. У першому переліку синів Володимира його діти від Полочанки Рогнеди названі в такому порядку: "От нея же роди 4 сыны: Изяслава, Мстислава, Ярослава, Всеволода". Але у продовженні цієї розповіді мовиться, що в нього були "от другое" дружини (не названої на ім'я) Святослав і ще один Мстислав⁴.

Якщо активно діючий на сторінках літопису Мстислав належав до дітей Рогнеди, то він був старшим від Ярослава і мав переважні перед ним права на київський стіл (адже переліки князівських синів у літописах подаються у порядку їх фізичного старшинства). Більшість істориків просто минає подібні припущення, вважаючи, що той Мстислав, котрий бився з Редедю, а далі претендував на київський престол, був молодшим від Ярослава. При цьому звичайно посилаються на звернені до Ярослава слова Мстислава після Лиственської битви 1024 р. поміж ними: "Сяди в своемъ Кыеве — ты еси старейшей брат"⁵. Але такий доказ на користь фізичного старшинства Ярослава над Мстиславом не здається мені вагомим.

По-перше, Ярослав на той час міцно отаборився в Києві, був главою "Владимирова племени" й у ієрархічному розумінні, — а в літописах князі називають один одного родинно-ієрархічними термінами: син, батько, брат, синовець, уї, стрий та ін., що далеко не завжди відповідали справжньому стану речей, — повинен був вважатися старшим у роду, "отцем и господином" для всіх своїх братів та небожів. Тому Мстислав і міг назвати Ярослава "старейшим братом". По-друге, можна припустити, що ці слова були просто вигадані літописцем часів Ярослава або пізніших років, щоб обґрунтувати його династичне право володіти Києвом і Руссю. Розвиток подій під час і після кривавої міжусобиці Володимировичів за Київ (1015—1019 рр.), здається, підтверджують мою думку щодо фізичного старшинства Мстислава над Ярославом. Про це ще йтиметься далі. Тепер же звернуся до моменту його активного виходу на давньоруську політичну сцену. Це сталося 1022 р., згідно з "Повістю временних літ".

Перш ніж розпочати розгляд яскравої політичної кар'єри Мстислава і його стосунків з Ярославом, варто зауважити, що в літопису Мстислав виглядає істинним дружинним князем-воїном, користується безумовною прихильністю літописця — це при тому, що складач "Повісті" був повним апологетом Ярослава Володимировича. Образ Мстислава в літописі ненавчезно зіткано з дружинних переказів і легенд, і про ці фольклорні витоки й загальний характер описів діяльності Мстислава (в тому числі і його портрета, створеного літописцем у статті "Повісті" 1036 р.) слід постійно пам'ятати, розглядаючи події його короткої, лише 14-літньої біографії, відбитої на сторінках літопису.

Отже, під 1022 р. "Повість временних літ" вміщує явно дружинний переказ про війну нашого героя з касогами (черкесами-адигами): "Мстиславу суццю Тмуторокани поиде на касогы". Проти нього виступив з військом касозький князь Редедя, який заявив: "Навіщо губити своїх дружинників, давай вирішимо справу герцем — той, хто візьме гору, забере

замлю, добро і навіть родину переможного". В запеклому поєдинку "нача изнемогати Мьстислав: бе бо велик и силен Редедя", але переміг ворога і "вынзе ножь и зареза Редедю", заволодівши його землею і окняживши її ("дань възложи на касогы")⁶. У цій оповіді, що склалася, швидше від усього, в колі дружинників Мстислава, проглядаються прадавні фольклорні корені — пригадаймо оповідь тієї самої "Повісті" про герць юнака-кожум'яки з печенізьким богатирем, який також вирішив наслідок битви на користь Русі. З іншого боку, визначення наслідку бойовища єдиноборством богатирів (або ватажків військ) було поширеним у середньовіччі, і навіть більш пізньому: можна пригадати хоча б поєдинки Пересвета та Ослябі з татарськими богатирями на полі Куликовому... Для теми цієї статті важливо є та обставина, що внаслідок переможної війни з касогами Мстислав розширив територію свого князівства і зміцнив дружину добірними касозькими воїнами, про що свідчить подальша розповідь літопису. Тепер же повернемося на сім років назад — до часу кончини Володимира Святославича, що сталася, згідно із свідченням "Повісті временних літ", 15 липня 1015 р.

Як відомо, у "Повісті временних літ" і Новгородському першому літописі (чії відомості беруть початок у спільному джерелі) відсутня історично достовірна розповідь про боротьбу за владу між синами Володимира і його пасербом Святополком Ярополчичем, яка спалахнула відразу по смерті київського великого князя. Замість цього в літописах уміщена церковна легенда пізнішого походження, що приписала вбивство Бориса, Гліба і Святослава Володимировичів їхньому братові в перших Святополкові Окаянному⁷. Тим часом "Хроніка" саксонського єпископа Тітмара Мерзбургського, сучасника тих драматичних подій, недвозначно свідчить про те, що Святополк не вбивав своїх братів, а одразу ж по кончині Володимира вирвався з в'язниці, де його тримав вітчим, і втік до Польщі, до свого тестя Болеслава Хороброго⁸. Втеча Святополка була настільки поспішною, що йому довелося залишити в ув'язненні свою дружину, польську княжну, і без неї стати перед грізними очима крутого норовом краківського князя Болеслава! Де вже було йому розробляти і здійснювати плани вбивств спочатку Бориса, далі Гліба і, нарешті, Святослава — князів, що сиділи у різних і віддалених один від одного кінцях Руської землі. Все це б вимагало багато часу, а Святополк мав лише мить, щоб врятувати життя втечею. Адже він повстав проти Володимира, сидів на годину смерті того у київському "порубі". Виходить, Святополк не міг взяти участі в першому акті кривавої боротьби між синами Володимира Святославича, що настав у 1015—1016 рр.

А. Поппе вважає Бориса й Гліба синами порфирородної дружини Володимира Святославича Анни й припускає (а літопис дає для цього певні підстави), що на схилі років хреститель Русі хотів залишити престол Борисові, обійшовши старших синів і пасерба Святополка. Це й спричинило смертельну війну між нащадками Володимира⁹. Здається, є підстави пристати до цієї аргументованої думки видатного польського вченого.

Нашому літописові залишилася зовсім невідомою діяльність Святополка аж до часу смерті Володимира. Але з "Хроніки" Тітмара стало відомо, що між 1008 і 1013 рр. Ярослав одружив Святополка з дочкою Болеслава Хороброго¹⁰. В. Д. Корольок вважав, що той династичний шлюб, який знаменував укладення русько-польського союзу, стався не раніше 1009 р. " Згідно із свідоцтвом "Повісті временних літ", вітчим Володимир посадив Святополка в Турові¹¹. Це місто на околиці Київської землі було тоді невеликим і навряд чи Святополк був задоволеним. Тітмар розповідає, що коли Володимир Святославичу стало відомо, що Свято-

полк за підмогою Болеслава (певно, устами духівника польської дружини турівського князя Рейнберна) готується повстати проти нього, він наказав кинути усіх трьох до в'язниці¹³. Це одразу, за словами того ж таки Тітмара, призвело до загострення стосунків між Краковом і Києвом. У "порубі" Святополк досидів аж до моменту кончини вітчима. Рейнберн же незабаром по ув'язненні помер.

Для сюжету моєї розповіді уявляється особливо важливим таке свідчення саксонського історика: Володимир помер, залишивши свою спадщину двом синам, третій же втік до Польщі. Трохи далі Тітмар підтверджує, що влада київського князя була поділена між його двома синами¹⁴. Цим "третім" був, поза сумнівом, "польський зять" Святополк. Що ж стосується двох інших...

Висловлювалася думка, що у тексті Тітмара, "крім Ярослава, мова, здається, може йти ще про двох синів покійного київського государя - Мстислава і Бориса"¹⁵. Мені здається, що вони-таки дійсно були головними дійовими особами тієї трагедії, яка розігралася в 1015—1016 рр., незабаром по кончині Володимира Святославича. Але не єдиними.

Вірний своєму церковно-легендарному джерелу, складач "Повісті временних літ" пише, начебто взимку 1016 р. Святополк з Ярославом зійшлися в кровопролитній битві біля м. Любеча на Дніпрі. Опис битви витримано в фольклорному дусі. Святополк програв — і "бежа в Ляхы"¹⁶. Дійсно, Святополк побіг до Польщі, — але ще за рік до тієї битви. З ким же тоді Ярослав бився у Любеча? І чи брав взагалі Ярослав у ній участь? І, нарешті, чи відбулася сама ця битва, чи вона в літописі є породженням уяви тенденційного церковного оповідача, ще й відділеного від описуваних ним подій кількома десятками років?

Дехто з істориків, котрим відомі свідчення "Хроніки" Тітмара про втечу Святополка до Болеслава 1015 р., гадають, що Любецька баталія якщо й відбулася, то не 1016, 1019 р., коли дійсно вирішувалася доля київського стола в битві між Ярославом і Святополком¹⁷. До іншої думки схилився В. Д. Корольок: "У битві 1016 р. вирішувалася доля не Ярослава і Святополка, а Ярослава і якогось іншого його суперника на Русі"¹⁸. Вчений вважав, що цим суперником міг бути або брат Ярослава Мстислав, або їхній племінник Брячислав. Думаю, що Ярослав, так само як і Святополк, не брав участі в Любецькій битві. Кандидатура ж Брячислава не може розглядатися серйозно вже тому, що він належав до наступного покоління Ярославичів, через що його права на будь-який престол не могли визнаватися легітимними. До того ж він зовсім не згадується джерелами в оповідах про події 1015—1019 рр. (Перша згадка про нього в "Повісті" міститься лише під 1021 р.). Інша справа — Мстислав!

Варто, здається, нагадати читачеві розповідь Тітмара про кончину Володимира: князь помер, залишивши спадщину двом, не названим на ім'я саксонським істориком синам. Природніше всього буде припустити, що ними були Ярослав і Мстислав. Адже десятьма роками пізніше вони дійсно розділили між собою по Дніпру Руську землю¹⁹. Але таке припущення позбавлене фактичних підстав. Бо Ярослав, так само як Святополк, повстав проти батька 1015 р., відмовившись сплачувати данину від Новгороду Києву. До останнього дня життя Володимира Ярослав залишався його головним ворогом, і похід батька проти бунтівного сина зупинила лише смерть великого князя київського²⁰. Тому не варто й доводити, що Володимир в останні місяці життя просто не міг вважати Ярослава не те що одним з двох своїх головних наступників, а й звичайним наступником.

Ярослав і перед вчиненням ним заколотом мало пасував до ролі наступника Володимира Святославича. Адже він сидів його намісником у Новгороді Великому, віддаленому багатьма днями кінного шляху від Києва і подій літа 1015 р. Важко сумніватися в тому, що головним претендентом на престол батька був один з молодших синів Володимира — Борис, якого батько в останні роки життя явно виділяв серед своїх численних нащадків. Борис постійно перебував біля старіючого батька. На мій погляд, другим претендентом на роль наступника Володимира був Мстислав, котрий княжив тоді в Тмуторокані.

Про те, що Мстислав був старшим, а не молодшим братом Ярослава Володимировича, може посередньо свідчити та наполегливість, рішучість й упевненість у своїх правах посісти київський престол, які він так яскраво виявив у 1023—1026 рр. Мужній воїн, людина, безумовно, войовнича і запальна, він, тим не менше, не збирається силою оволодівати Києвом 1024 р., а обирає легальний шлях — пропонує себе у князі київському вічу: "Ярославу сушою Новегородом, приде Мстислав іс Тмутороканя Києву, и не прияша его кыяне. Он же шед седе на столе Чернигове" ²¹.

Мабуть, у Мстислава існували якісь підстави прагнути стати київським государем. Можливо, він вважав свої права на київський стіл більш легітимними, ніж у Ярослава, чи принаймні такими, що не поступались Ярославовим... Можна припустити, що його упевненість у цьому ґрунтувалася на заповітові батька, який залишився невідомим нашим літописам. Не виключено також, що претензії Мстислава на Київ (у тому разі, коли він був старшим братом Ярослава) підтримала якась частина верхівки столярного града (боярство і патриціат), котрі залишалися вірними принципів родового старійшинства при заміщенні князівського стола — він мусив дістатися старшому в роді. Через це можна гадати, що Мстислав сподівався на мирне вирішення на свою користь суперечки з братом за великокнязівський престол.

Але від якої б дружини Володимира Святославича не народився Мстислав, був він старшим чи навіть молодшим братом Ярослава, іншого кандидата на роль другого спадкоємця великого князя київського, згаданого в "Хроніці" Тітмара, як мені здається, просто не могло існувати. Тому з великою часткою вірогідності можна припустити, що в битві у Любеча 1016 р. зійшлися Мстислав і Борис. Певно, у ході цієї битви або після неї й загинув Борис. Важче уявити, коли і як загинув Гліб. Виходячи з власної інтерпретації "Еймундової саги", М. М. Ільїн вирішив, що убивцею і Бориса і Гліба був сам Ярослав ²². Однак його докази цього припущення не виглядають переконливими.

Якщо Борис загинув від руки Мстислава, то природно припустити, що вбитий на півночі Гліб упав від руки підсланого Ярославом з Новгорода Великого вбивці. Але й для подібної думки не існує яких би там не було доказів. "Еймундова сага" все ж таки являє собою фольклорний твір, тому її свідчення не можуть вважатися безсумнівними, якщо не знаходять підтвердження чи хоч би паралелей в історичних джерелах. Та повернемося до взаємин Мстислава з Ярославом.

На користь думки про старшинство Мстислава над Ярославом свідчить, здається, розвиток подій після того, як, не будучи прийнятим у Києві, вчорашній тмутороканський князь сів у Чернігові. Ймовірно, у прагненні стати "самовластием" Руської землі Ярослав, набравши найманців у Скандинавії, вирішив 1024 р. силою підкорити собі Мстислава. Та битва біля села Листвен поблизу Чернігова принесла перемогу Мстиславу. Ярослав змушений був тікати до Новгорода Великого. Літописець не забув при тому згадати, що "беяху Києве мужи Ярославле" ²³, тобто останній все ж таки утримав за собою столярний град Русі.

Згідно з розповіддю "Повісті временних літ", у Лиственській битві й після неї Мстислав виявив себе як справжній, ідеальний дружинний князь. Коли Ярослав кинув у бій головну ударну силу свого війська - дружину, що складалася головним чином з найманців-варягів, — Мстислав виставив проти неї ополчення, що складалося з його нових підданих — сіверян, а дружину приборіг для вирішального моменту бойових дій. І коли варяги були вже виснажені стійким опором ополченців, Мстислав увів до бою свою добірну дружину, приведену ним з Тмуторокані, що складалася, згідно із свідченням "Повісті", з касогів і хозар²⁴. Битва принесла повну перемогу Мстиславу. Ярослав за звичкою побіг до Новгороду. "Мстислав же, о свет завтра, виде лежачие сечены от своих север и варягы Ярославле, и рече: "Кто сему не рад!? Се лежит северянин, а се варяг, а дружина своя цела!"²⁵.

Лише дружинний князь, істинний нащадок Святослава, міг віддати перевагу перед своїми підданими-сіверянами етнічно, культурно і релігійно чужим найманцям, приведеним ним з Кавказу. Ці найманці були Мстиславові дорожчими від усього, оскільки становили його дружину, що була в розумінні князя такого типу й ударною силою в бою, і власним захистом, і апаратом збирання данини, вершення влади й суду на місцях. Ярослав був уже, як мовилося, людиною нового часу. Та це не завадило братам закінчити справу миром.

Слід віддати належне державній мудрості або тверезому зваженню сил Мстислава. Після Лиственської перемоги шлях до київського стола був для нього, здавалося, відкритий. Замість цього він послав до Ярослава у Новгород посла з пропозицією: "Сяди в своем Кыеве... А мне буди сия сторона". Травмований поразкою Ярослав не насмілювався повернутися до Києва до часу підписання угоди з братом. Лише через два роки "Ярослав совокупи воя многы, и приде Кыеву, и створи мир с братом своим Мстиславом у Городця. И разделиста по Днепръ Руську землю. Ярослав прия сю сторону, а Мстислав ону. И начаша жити мирно и в братолюбстве..."²⁶.

Як це не дивно, Ярослав, котрий жадав одноосібної влади на Русі й переміг у виснажливій війні Святополка, змирився з цим поділом південної Руської землі (а в угоді 1026 р. йшлося лише про неї) і не робив більше спроб підкорити собі Мстислава. Можливо, він побоювався військової сили і полководницького таланту брата. А, можливо, ще й тому, що Мстислав все ж таки мав права на верховну владу на Русі...

У суспільній думці свого часу (й це засвідчено літописом) брати вважалися співправителями Давньоруської держави, своєрідними дуумвірами. Лише 1036 р., коли помер Мстислав, літописець зміг констатувати: "Посемь перея власть его всю Ярослав, и бысть самовластець Русьстей земли"²⁷.

У тому дуумвіраті, навіть якщо виходити з виключно сприятливого до Ярослава тону літописця, брати були рівними. 1031 р. Мстислав допоміг Ярославу відвоювати у Польщі Червенські гради²⁸. Варто, здається, довіряти звістці пізнього Никонівського літопису під 1029 р.: "Ярослав ходи на ясы (осетинів. — М. К.) и взят их"²⁹ — поза сумнівом, допомагаючи Мстиславу, інтереси якого в Тмуторокані і взагалі на Північному Кавказі вимагали постійної руської військової присутності, а то й втручання.

З іншого боку, на мою думку, мир і спокій, що настали на Русі після угоди в Городці 1026 р., пояснювалися ще й тим, що суспільство і державність у східних слов'ян досягли більш високого, ніж раніше, рівня розвитку, коли підписаний між князями мирний договір міг діяти протягом

десяти років. Важко уявити собі подібне в Давньоруській державі ще 70-х років X ст., у часи чвар між Яро полком, Олегом і Володимиром Свято-славичами.

Давньоруське суспільство, насамперед панівна еліта, високо оцінило цю першу державну угоду між Рюриковичами, що визначила державну структуру і забезпечила мир та згоду в країні. Пам'ять про неї дожила принаймні до кінця XII ст. На цю угоду посилались у міжкнязівських відносинах як на правовий прецедент, її прагнули використати в своїх цілях Мономашичі проти Ольговичів у суперництві за київський великокнязівський стіл. У розпалі феодалної роздробленості, 1195 р. Рюрик Ростиславич київський (Мономашич) при підтримці Всеволода Юрійовича суздальського (теж Мономашича) став вимагати від Ярослава Всеволодича та інших Ольговичів "не искати отчины нашея, Кыева и Смоленска, под нами, и под нашими детми, и под всим нашим Володимеримь (Володимира Мономаха. — М. К.) племенемь: како нас разделил дед наш Ярослав по Днепр, а Киев вам на надобе". На це Ольговичі відповіли, що не претендують на Київ, хоча мають такі самі права на нього, як і Мономашичі, бо, мовляв, "мы есмы не Угре, ни Ляхове, но единого деда есмы внуци"³⁰.

І це не поодинокий приклад використання угоди 1026 р. як правового прецедента. Більше, ніж за двадцять років перед тим, у кінці 1173 р., у Києві вокняжився інший Мономашич — Ярослав Ізяславич, фігура слабка і невиразна у політичному і воєнному відношеннях. Тоді глава Ольговичів, сильний Святослав Всеволодич почав вимагати у нього володіння ("части") в Київській землі. На це Ярослав гордовито відповів йому: "Чему тебе наша (Мономашичів. — М. К.) отчина? Тобе си сторона (Дніпра. — М. К.) не надобе!" Святослав же поча ему молвити: "Я не угрин, ни Лях, но одного деда есмы внуци, а колко тебе до него, толко и мне!"³¹

Раптова й несподівана для всіх кончина Мстислава покляла край цьому першому дуумвіратові на Русі: «Мьстислав изыде на ловы, разболеся и умре...". Нестор умістив натхненний панегирик цьому останньому дружинному государеві на Русі, що зумів пережити свій час: "Бе же Мьстислав дебел теломь, чермен (красен. — М. К.) лицом, великими очима, храбор на рати, милостив, любяше дружину по велику, именья не шадяше, ни питья, ни еденья браняше"³². Після цього Ярославу, нарешті, майже в 60-літньому віці, пощастило поставити під свою владу всю південну Руську землю, що, по суті, в середині XI ст. і була Давньоруською державою, принаймні, її ядром.

¹Мельникова Е. А. К типологии становления государств в Северной и Восточной Европе // Образование Древнерусского государства. Спорные проблемы. — М., 1992. — С. 39.

²Слово о полку Игореве. Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. - М.; Л., 1950. - С. 9 (Литературные памятники).

³Повесть временных лет. Ч. 1. Текст и перевод. Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. — М.; Л., 1950. — С. 83 (далі в посиланнях — Повесть временных лет) (Литературные памятники).

⁴Там же. — С. 56-57. Як встановлено більше сорока років тому, список синів Володи мира в "Повісті временних літ" складений за анонімним "Сказанием страсти св. мучеников Бориса и Глеба" близько 1072 р. Див.: И л ь и н Н. Н. Летописная статья 6523 г. и ее источник. - М., 1957. - С. 194-197.

⁵Там же. — С. 100. Див.: Л ихачевД. С. Комментарии//Повесть временных лет. Ч. 2. Приложения. - М.: Л., 1950. - С. 325.

⁶Повесть временных лет. - С. 99.

⁷Там же. - С. 90-95.

⁸Die Chronik des Bischofs Thietmar von Merseburg und ihre Korveiser Iьberarbeitung. Hrsg. von B. Holtzmann. VII, 73 // MGS SS. Nova Series. Berlin, 1935. Т. 9. Далі в посиланнях вказуватимуться розділ і параграф цього твору Тітмара.

- ⁹ Поппе Ф. Феодана Новгородская // Новгородский исторический сборник. Вып. 6.-СПб., 1997.-С. 116.
- ¹⁰ Thietmar. VII, 65.
- ¹¹ Корольюк В. Д. Западные славяне и Киевская Русь в X—XII вв. — М., 1964. - С. 217.
- ¹² Повесть временных лет. — С. 83.
- ¹³ Thietmar. VII, 72.
- ¹⁴ Ibid. VII, 73, 74.
- ¹⁵ Корольюк В. Д. Указ. соч. - С. 237.
- ¹⁶ Повесть временных лет. - С. 96.
- ¹⁷ Див., напр., серйозне дослідження подій на Русі 1015—1019 рр.: Ильин А. А. Летописная статья 6523 г. и ее источник. — С. 135—149.
- ¹⁸ Корольюк В. Д. Указ. соч. - С. 239.
- ¹⁹ Повесть временных лет. — С. 100.
- ²⁰ Там же. - С. 88-89.
- ²¹ Там же. - С. 99.
- ²² Ильин Н. Н. Указ. соч. - С. 156-169.
- ²³ Повесть временных лет. — С. 100.
- ²⁴ Там же. - С. 99.
- ²⁵ Там же. - С. 100.
- ²⁶ Там же.
- ²⁷ Там же. - С. 101.
- ²⁸ Там же.
- ²⁹ ПСРЛ. Т. 9. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. - СПб., 1862. - С. 79.
- ³⁰ Летопись по Ипатскому списку. — СПб., 1871. — С. 462—463.
- ³¹ Там же. - С. 393.
- ³² Повесть временных лет. — С. 101.